

O'ZBEK TILIDA MATN-O'XSHATISHLARNING KOMPONENT TARKIBI VA MATN QURILISHIDAGI XIZMATI

Gulbahor Namazova

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi

O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti

E-mail: namazovagulbahor@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tilidagi matn-o'xshatishlarning komponent tarkibi va ularning matn qurilishidagi vazifalari tahlil qilinadi. O'xshatishning o'xshatish subyekti, o'xshatish etaloni, o'xshatish asosi va formal ko'rsatkichdan iborat tarkibi gap doirasidan chiqib, bir necha sintaktik birlikka taqsimlanganda yangi – matniy sifat kasb etishi ko'rsatiladi. Cho'lpon va Abdulla Oripov she'rlari misolida matn-o'xshatishlarning to'liq komponentli, inversiyali, tezis-o'xshatish va yashirin asosli turlari ajratiladi, ularning matnda bog'lovchi, kompozitsion, mavzuviiy va ekspressiv vazifalari asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: matn-o'xshatish, o'xshatish subyekti, o'xshatish etaloni, o'xshatish asosi, formal ko'rsatkich, kogeziya, murakkab sintaktik butunlik.

КОМПОНЕНТНЫЙ СОСТАВ ТЕКСТОВЫХ СРАВНЕНИЙ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ РОЛЬ В ПОСТРОЕНИИ ТЕКСТА

Аннотация. В статье анализируется компонентный состав текстовых сравнений в узбекском языке и их функции в построении текста. Показано, что структура сравнения – субъект, эталон, основание и формальный показатель, – распределяясь за пределами одного предложения по нескольким синтаксическим единицам, приобретает текстовый характер. На материале стихотворений Чулпана и Абдуллы Арипова выделены полнокомпонентные, инверсионные, тезисные сравнения и сравнения со скрытым основанием, обоснованы их связующая, композиционная, тематическая и экспрессивная функции.

Ключевые слова: текстовое сравнение, субъект сравнения, эталон сравнения, основание сравнения, формальный показатель, когезия, сложное синтаксическое целое.

THE COMPONENT STRUCTURE OF TEXT-SIMILES IN UZBEK AND THEIR ROLE IN TEXT CONSTRUCTION

Abstract. *The article analyses the component structure of text-similes in Uzbek and their functions in text construction. It shows that the structure of a simile – subject, standard, ground and formal marker – acquires a textual character when it is distributed beyond a single sentence over several syntactic units. On the basis of poems by Cho'lpon and Abdulla Oripov, full-component, inverted, thesis and implicit-ground text-similes are distinguished, and their cohesive, compositional, thematic and expressive functions are substantiated.*

Keywords: *text-simile, subject of comparison, standard of comparison, ground of comparison, formal marker, cohesion, complex syntactic whole.*

KIRISH

O'xshatish o'zbek tilining eng qadimiy va eng sermahsul tasviriy vositalaridan biridir. Xalq og'zaki ijodidan tortib zamonaviy publitsistikagacha bo'lgan matnlarda narsa-hodisalarni boshqasiga qiyoslash orqali obrazli ifoda yaratish an'anasi keng tarqalgan. O'zbek tilshunosligida o'xshatishning tuzilishi, ifoda vositalari va uslubiy vazifalari bir qator tadqiqotlarda o'rganilgan (Mukarramov, 1976; Shomaqsudov va b., 1983). Biroq bu ishlarda o'xshatish asosan so'z birikmasi va gap doirasida tahlil qilingan.

Badiiy matnda esa o'xshatish ko'pincha bir gap bilan cheklanmaydi: uning komponentlari bir necha gap yoki misraga taqsimlanadi, o'xshatish asosi keyingi gaplarda kengaytiriladi, ba'zan butun she'r bitta o'xshatish atrofida quriladi. Bunday hollarda o'xshatish matnni tashkil etuvchi birlikka aylanadi. Ushbu maqolada biz bunday birliklarni matn-o'xshatish deb ataymiz.

Maqolaning maqsadi – matn-o‘xshatishlarning komponent tarkibini aniqlash va ularning matn qurilishidagi xizmatini ochib berishdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

O‘zbek tilshunosligida o‘xshatishni maxsus o‘rgangan ilk monografik tadqiqot M. Mukarramovning «O‘zbek tilida o‘xshatish» asaridir; unda o‘xshatishning tarkibiy qismlari va shakliy ko‘rsatkichlari tizimli tavsiflangan (Mukarramov, 1976). N. Mahmudov va D. Xudoyberganova tomonidan tuzilgan «O‘zbek tili o‘xshatishlarining izohli lug‘ati» o‘zbek tilidagi turg‘un o‘xshatishlarni ularning obraz asosi bilan birga qayd etadi (Mahmudov, Xudoyberganova, 2013). «O‘zbek tili stilistikasi» darsligida o‘xshatish tasviriy vositalar qatorida uslubiy nuqtai nazardan tavsiflangan (Shomaqsudov va b., 1983).

Matn nazariyasi bo‘yicha I. R. Galperin matnni nutq yaratish jarayonining tugallangan mahsuli, sarlavha va bir necha frazadan yuqori birliklardan tashkil topgan, turli bog‘lanish turlari bilan birlashgan butunlik sifatida ta’riflaydi (Гальперин, 1981:18). M. Xollidey va R. Hasan matnni shakl emas, balki ma’no birligi deb hisoblaydi va kogeziyani bir unsur talqini boshqasiga bog‘liq bo‘lgan munosabat sifatida belgilaydi (Halliday, Hasan, 1976:2–4). O‘zbek tilining nazariy grammatikasida murakkab sintaktik butunlik umumiy mikrotema va shakliy bog‘lanish vositalari bilan birlashgan gaplar guruhi sifatida tavsiflangan (Mahmudov, Nurmonov, 1995). M. Yo‘ldoshev badiiy matndagi tasviriy vositalarni matnning lingvopoetik tuzilishi bilan bog‘liq holda o‘rganish zarurligini ta’kidlaydi (Yo‘ldoshev, 2008).

Tadqiqotda tavsifiy, struktur-semantik, komponent tahlil va kontekstual tahlil usullaridan foydalanildi. Material sifatida Cho‘lpon va Abdulla Oripov she’rlaridagi kamida ikki misraga yoyilgan o‘xshatishlar tanlandi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

O'xshatishning komponent tarkibi. O'zbek tilshunosligidagi an'anaviy talqinga tayanib, o'xshatish tarkibida to'rt komponent ajratiladi: 1) o'xshatish subyekti (o'xshatilmish) – qiyoslanayotgan narsa yoki hodisa; 2) o'xshatish etaloni (o'xshatish obrazi) – subyekt qiyoslanayotgan narsa; 3) o'xshatish asosi – subyekt va etalonni bog'lovchi umumiy belgi; 4) formal ko'rsatkich – qiyos munosabatini ifodalovchi grammatik yoki leksik vosita (Mukarramov, 1976). O'zbek tilida formal ko'rsatkich vazifasida -dek, -day, -simon, -ona qo'shimchalari, kabi, singari, misoli, bamisoli ko'makchi va so'zlari, xuddi, go'yo, go'yoki yuklama va modal so'zlari hamda o'xshamoq, monand bo'lmoq fe'llari keladi (Shomaqsudov va b., 1983).

Gap doirasidagi o'xshatishda bu to'rt komponent bitta sintaktik qurilma ichida joylashadi. Matn-o'xshatishda esa ular ikki va undan ortiq sintaktik birlikka taqsimlanadi, o'xshatish asosi esa ko'pincha kesimlar zanjiri orqali yoyiladi. Aynan shu taqsimlanish o'xshatishni gap hodisasidan matn hodisasiga aylantiradi.

To'liq komponentli matn-o'xshatish. Bu turda to'rt komponentning barchasi ochiq ifodalanadi. Cho'lponning «Zarafshon» she'rida o'qiymiz:

*Ko'z oldimda oqib yotkan Zarafshon, / Yosh boladek
erkalaydir, o'ynaydir.*

Bu yerda subyekt – Zarafshon, etalon – yosh bola, formal ko'rsatkich – -dek qo'shimchasi, asos esa erkalaydir, o'ynaydir kesimlari orqali ifodalangan. Diqqatga sazovor tomoni shundaki, o'xshatish asosi sifat bilan emas, harakat bildiruvchi kesimlar bilan berilgan: daryo bolaga «o'xshaydi», deyilmaydi, balki u bola kabi harakat qilayotgani ko'rsatiladi. Kesimlar zanjiri ochiq qatordir, ya'ni asosni keyingi misralarda yangi harakatlar bilan davom ettirish imkonini beradi. Shu sababli bunday o'xshatish matnning keyingi qismi uchun semantik tayanch vazifasini o'taydi.

Inversiyali matn-o'xshatish. Ayrim hollarda komponentlarning odatiy tartibi o'zgaradi: etalon va formal ko'rsatkich subyektdan oldin keladi. Cho'lponning «Tortishuv tongi» she'ridagi misralar bunga misol bo'ladi:

*Yengan qo'shin boshlig'idek gerdayib / Botgan quyosh
bulutlarning ostidan*

Bu yerda avval etalon (yengan qo'shin boshlig'i), formal ko'rsatkich (-dek) va asos (gerdayib) beriladi, subyekt – quyosh esa faqat ikkinchi misrada ma'lum bo'ladi. Natijada o'quvchi avval obraz bilan to'qnashadi va uning nimaga taalluqli ekanini kutadi. Inversiya matnda semantik taranglik yaratadi, bu taranglik esa bir gap emas, balki ikki misra doirasida yechiladi. Bunday tuzilish matn-o'xshatishning ritmik-intonatsion jihatdan ham matn qurilishida ishtirok etishini ko'rsatadi.

Tezis-o'xshatish. Ba'zi she'rlarda o'xshatish matnning boshida umumiy tezis sifatida ifodalanadi, keyingi qism esa shu tezisni ochib berishga xizmat qiladi. Abdulla Oripovning «Odam va tulpor» she'ri shu tarzda boshlanadi:

*Ko'ngli bu dunyodan sovigan odam / Kasalga chalingan
tulporga o'xshar.*

Bu misralarda formal ko'rsatkich vazifasini o'xshamoq fe'li bajaradi. O'xshatishning ikki a'zosi – odam va tulpor – she'r sarlavhasida ham qayd etilgan. Shunday qilib, o'xshatish sarlavha va birinchi band orqali butun matnning mavzuviy o'zagini belgilaydi. Bu tur matn-o'xshatishning kompozitsion vazifasini eng yaqqol ko'rsatadi: u matnni ochadi va uning keyingi rivojini oldindan belgilaydi.

Yashirin asosli matn-o'xshatish. «Odam va tulpor» misralarida o'xshatish asosi ochiq aytilmagan: ko'ngli dunyodan sovigan odam bilan kasal tulpor o'rtasidagi umumiy belgi o'quvchi tomonidan tiklanadi. Tulpor turkiy xalqlar dostonchiligida mardlik, kuch va sadoqat timsoli ekanini hisobga olsak, kasal

tulpor obrazi faqat jismoniy zaiflikni emas, balki qahramonlik mohiyatining soʻnishini ham anglatadi. Demak, asos milliy-madaniy bilimlar asosida, matn va kontekst oʻzaro aloqasida shakllanadi. Bu turdagi matn-oʻxshatishlar oʻquvchidan faol idrokni talab qiladi va matnning koʻp maʼnoliligini taʼminlaydi.

Matn-oʻxshatishning matn qurilishidagi xizmati. Tahlil matn-oʻxshatishlarning toʻrtta asosiy vazifasini ajratish imkonini beradi. Birinchidan, bogʻlovchi (kogeziya) vazifasi: subyekt va etalon turli gaplarda takrorlanib yoki leksik-semantik jihatdan qoʻllab-quvvatlanib, gaplarni yagona butunlikka birlashtiradi. «Zarafshon»dagi erkalaydir, oʻynaydir kesimlari bitta etalon – yosh bola obraziga bogʻlanib, misralar oʻrtasida maʼnoviy uzviylik hosil qiladi. Ikkinchidan, kompozitsion vazifa: matn-oʻxshatish matnning boshlanmasi, ramkasi yoki yakuni boʻlib xizmat qilishi mumkin; «Odam va tulpor»da u sarlavha va birinchi band orqali matnni ochadi. Uchinchidan, mavzuviy vazifa: oʻxshatish murakkab sintaktik butunlikning mikrotemasini shakllantiradi va gaplar guruhini umumiy maʼno atrofida birlashtiradi (Mahmudov, Nurmonov, 1995). Toʻrtinchidan, ekspressiv vazifa: oʻxshatish matnga hissiy-baholovchi boʻyoq beradi, muallif munosabatini ifodalaydi; quyoshning yengan sarkardaga qiyoslanishi tantana va gʻurur hissini, kasal tulpor obrazi esa achinish va mahzunlikni ifodalaydi.

Bu vazifalar oʻzaro bogʻliq holda amalga oshadi. Matn-oʻxshatish bir vaqtning oʻzida gaplarni bogʻlaydi, matn kompozitsiyasini belgilaydi, mavzuni shakllantiradi va estetik taʼsir koʻrsatadi. Shu jihatdan u Xollidey va Hasan taʼriflagan kogeziya vositalari qatoriga qoʻshiladi, ammo ulardan farqli ravishda faqat shakliy emas, balki obrazli-semantik bogʻlanishni ham taʼminlaydi (Halliday, Hasan, 1976:4).

XULOSA

Matn-o'xshatish o'zbek tilidagi o'xshatishning matn darajasidagi ko'rinishi bo'lib, uning subyekt, etalon, asos va formal ko'rsatkichdan iborat tarkibi ikki va undan ortiq sintaktik birlikka taqsimlanadi. Tahlil asosida to'liq komponentli, inversiyali, tezis-o'xshatish va yashirin asosli matn-o'xshatishlar ajratildi. Matn-o'xshatishlar matnda bog'lovchi, kompozitsion, mavzuviy va ekspressiv vazifalarni bajaradi. Ularning asosi ko'pincha kesimlar zanjiri orqali yoyiladi yoki milliy-madaniy bilimlar asosida o'quvchi tomonidan tiklanadi. Olingan natijalar o'zbek tilidagi tasviriy vositalarni matn tilshunosligi nuqtai nazaridan o'rganish uchun asos bo'la oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981.
2. Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi (Sintaksis). – Toshkent: O'qituvchi, 1995.
3. Mahmudov N., Xudoyberganova D. O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati. – Toshkent: Ma'naviyat, 2013.
4. Mukarramov M. O'zbek tilida o'xshatish. – Toshkent: Fan, 1976.
5. Shomaqsudov A., Rasulov I., Qo'ng'urov R., Rustamov H. O'zbek tili stilistikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1983.
6. Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008.
7. Halliday M. A. K., Hasan R. Cohesion in English. – London: Longman, 1976.
8. Cho'lpon. She'rlar [Elektron manba]. – URL: <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/cholpon-sherlar.html>
9. Oripov A. She'rlar [Elektron manba]. – URL: <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/abdulla-oripov-sherlar.html>